

Velkey G. (2023): A „szentesi modell” túlélési esélyei. CITY.HU Várostudományi Szemle. 3(2), 41–65.

A „szentesi modell” túlélési esélyei

Velkey Gábor¹

Absztrakt

A globalizáció világában a hálózatokba integrálódás nemcsak az országok, hanem kisebb térségek és települések sikerességét is jelentősen befolyásoló tényező. Miközben az integrálódás esélyét lényegesen befolyásolják a térség, település belső jellemzői (sajátosságok, adottságok), a sikeres kapcsolódás éppen a kifelé orientálódást növeli, ezért is különös jelentőségűek a hely szerepét erősítő tényezők, amelyek csökkenthetik annak veszélyét, hogy „fejlődés” elszakadjon a helyi gyökerektől. A tanulmány ezért „alulnézetből”, a helyben élő emberek nézőpontjából, válaszaikból kiindulva közelíti meg a globális, országos és regionális szintű folyamatokat. A lokális terek jelenségeinek ez a konkrét helyeken túlmutató hierarchiák, hálózatok részeként történő értelmezése egyúttal lehetőséget teremt a makrofolyamatok mindennapi életet befolyásoló hatásainak és az intézményi keretekre történő visszahatásaiknak elemzésére is. A tanulmány empirikus kutatási hátterét egy szentesi székhelyű termelési és értékesítési szövetkezet-ről készített esettanulmány adja, amely a rendszerváltást kísérő gazdasági válságot új jogi formában túlélve a versenyképesség fenntartását célozva létrehozott egy TÉSzt. A külső körülmények változása azonban igazodásra készítette e termelési rendszert is. Ilyen változás a globális élelmiszerrendszerekhez történő kapcsolódás kényszere, ami nemcsak a szervezeti kereteket, kapcsolatrendszert, és a termelés, értékesítés teljes folyamatát alakította át, hanem hatással volt a szélesan értelmezett társadalmi, gazdasági, környezeti kapcsolatokra is. A tanulmányban a helyi társadalmi és helyi politikai jellemzőket vesszük sorra, amelyek szerepet játszottak a sikeres „szentesi modell” kialakulásában és fennmaradásában. Az elemzés második része tekinti át a TÉSzt felépítését, működését és annak változásait, majd azokat a külső hatásokat, amelyekre választ kell(ett) találniuk az itt élőknek. Kérdésem az, hogy a legutóbbi, globális szintről induló és megváltoztathatatlan külső kényszerként értelmezett gyors és mélyreható változásokra, amelyeket kiegészít a hazai hatalmi-politikai rendszer radikális átalakítása is,

¹ tudományos munkatárs, HUN-REN KRTK RKI ATO, Békéscsaba; főiskolai docens, Gál Ferenc Egyetem Gazdasági Kar, Békéscsaba, email: velkey.gabor@rtk.hun-ren.hu

milyen válaszokat ad, milyen változásokra kényszeríti és képes-e ezt a változást is túlélni a szentesi modell.

Kulcsszavak: egyenlőtlen területi fejlődés, lokalitás, helyi autonómia, globalizáció, centralizáció-decentralizáció

Abstract

In the world of globalization, integration into networks is a factor that influences the success not only of countries, but also of places profoundly. While being networked is shaped by the internal characteristics of a particular place, the risks entailed by global embedding can be reduced by keeping local roots ‘alive’. This study therefore approaches from the ‘bottom’, reflecting on the point of view of the local people and interpreting the global, national and regional processes and relations through the responses of the local community. Approaching to local spaces as part of hierarchies and networks also creates an opportunity to analyse the effects of macro-processes influencing everyday life and their repercussions on institutional frameworks. This paper is grounded empirically in a case study of a ‘production and sales cooperative’ in a small town context (Szentes), which survived the transition crisis in a new legal form (‘TÉSZ’) maintaining its competitiveness and social embedding. However, post-transition changes in external conditions forced this production system to adapt. Such a change is the compulsion to connect to global food systems, which not only transformed the organisational framework, the relational network, and the entire process of production and sales, but also had an impact on the broader social, economic, and environmental relations of the cooperative. The paper focuses on the latest, rapid and profound change in the history of the cooperative induced by global shifts in food production and distribution along with the current transformations of the domestic political system in Hungary. The question is whether such external constraints could be responded by local agents by protecting the ‘Szentes model’ with all its locally embedded attributes?

Keywords: uneven development, locality, local autonomy, globalization, centralization-decentralization

Bevezetés

A globalizáció világában a hálózatokba integrálódás nemcsak az országok, hanem kisebb térségek és települések sikerességét is jelentősen befolyásoló tényező. Miközben az integrálódás esélyét lényegesen befolyásolják a térség, település belső jellemzői (sajátosságok, adottságok), a sikeres kapcsolódás éppen a kifelé orientálódást erősíti, ami a helyi kötődések gyengülését, háttérbe szorulását eredményezheti. Ezért is különösen nagy jelentőségűek a hely szerepét, fontosságát erősítő tényezők, amelyek mérsékelhetik a kivonást, csökkentve így annak esélyét, hogy „fejlődés” elszakadjon a helyi gyökerektől.

Jelen tanulmány hátterét egy olyan Termelési és Értékesítési Szövetkezetről (a továbbiakban: TÉSZ) készített esettanulmány (Kovács et al. 2019)² adja, amely egy termelőség-szövetkezetből és az általa működtetett integrátori modellből jött létre. A rendszerváltás kísérő gazdasági válságot – sok más szövetkezettel szemben – ez a szervezet új jogi formában, de életképesen vészelte át. Utódszervezete kezdeményezte a korábban háztáji rendszerben dolgozó, majd önállóvá váló gazdák bevonásával az uniós támogatásokra is jogosult TÉSZ megalakítását, segítve a termelők közös piacra jutását, az árumennyiség növelését, és a termelési technológia fejlesztését, vagyis a versenyképesség fenntartását. A külső körülmények folytonos változása azonban rendre igazodásra készítette a szervezetet és az általa működtetett bonyolult termelési rendszert. Ilyen lényeges változást jelentett a kereskedelmi szektor több lépésben történő átalakulása, ami a globális élelmiszerrendszerekbe történő bekapcsolódás irányába tolt a helyi rendszert. Ez a folyamat azonban nemcsak a TÉSZ szervezeti kereteit, belső és külső kapcsolatrendszerét, és a termelés, értékesítés folyamatának szinte minden elemét alakította át, hanem komoly hatással volt a szélesesen értelmezett társadalmi, gazdasági, környezeti kapcsolatokra is. A hivatkozott esettanulmány ennek az átalakulási folyamatnak és az ahhoz kapcsolódó társadalmi, gazdasági és környezeti dilemmáknak a megértésére, feltárására törekedett. A munkafolyamat során azonban újra és újra szembesültünk azzal, hogy a kihívásokra adott válaszok és a szereplők konkrét döntései milyen mélyen gyökereznek a „hely” múltjában, hagyományaiban, a helyi társadalom viszonyaiban, gyakorlataiban.

² A tanulmány a RELOCAL kutatás keretében készült egyik magyarországi esettanulmányhoz kapcsolódó kvalitatív, empirikus kutatás eredményein alapul. E kutatást Kovács Katalin témavezetésével, Rácz Katalin, Mihály Melinda és Velkey Gábor Dániel végezték. Jelen cikk a munkacsoport egyik tagjának elemzése, így eltérhet az esettanulmányt jegyző kollégák megközelítésétől és véleményétől.

Jelen tanulmány ezt a szálát igyekszik kibontani, így arra keresi a választ, hogy

- vannak-e olyan sajátosságai a helynek, amelyek szerepet játszottak e kétség nélkül sajátosnak és egyúttal sikeresnek is nevezhető modell kialakulásában, életképességében és fennmaradásában?
- az utóbbi évek lényeges külső változásai, jelesen a globális hálózatokba történő integrálódás kényszere és a lokális autonómia sok-sok elemét átrendező 2010 utáni országos szintű radikális politikai fordulat, lehetőségként vagy korlátként értelmezhető a kedvező társadalmi-gazdasági-környezeti kimenetek megőrzése és a további előrelépés szempontjából?

Elméleti megközelítés, módszerek

Az elemzés kiindulópontját az egyenlőtlen fejlődés koncepcióján (Harvey 1973; Smith 1984) alapuló azon elgondolások adják, melyek nemcsak önmagában az egyenlőtlenségek legfontosabb okainak feltárását célozzák, hanem magyarázatot keresnek megjelenésük sokféleségére, tartosságára és halmozódására is. E megközelítések háttérében a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek komplexitására és a gazdaságon túli összetevők szerepére is kiemelt figyelmet fordító elméletek állnak. Ezek szerint a globális gazdasági hatások, a regionális és nemzeti intézményi keretek, gyakorlatok, illetve a helyi-térségi sajátosságok egymással szorosan összekapcsolódva alakítják a konkrét helyi szereplők mindennapi tevékenységét (Hajdimichalis, Hudson 2014; Hudson 2016; Peck 2016; Soja 2010).

A lokális terek jelenségeinek ez a konkrét helyeken túlmutató hierarchiák, hálózatok részeként történő értelmezése egyúttal lehetőséget teremt a makrofolyamatok mindennapi életet befolyásoló hatásainak, a kollektív és egyéni szereplők válaszainak, a kapcsolódó konfliktusoknak és az intézményi keretekre történő visszahatásaiknak elemzésére is. A tanulmány tehát „alulnézetből” közelíti a jelenségeket, ahogy azok érzékelhetővé válnak az emberek és közösségeik számára, és ahogy helyben alakítják, befolyásolják tevékenységüket. Másként fogalmazva, a globális, országos és regionális szintű hatásokat a helyben megfigyelhető jelenségeken, lokális változásokon keresztül, a helyi közösség válaszai alapján próbáljuk értelmezni.

A tanulmány ezért előbb azokat a gyökereket, háttérret, adottságokat, helyi társadalmi és helyi politikai jellemzőket, sajátosságokat próbálja feltárni, amelyek szerepet játszottak a széles körben hosszú évtizedek óta sikeresként emlegetett szentesi modell kialakulásában és fennmaradásában. A folyamatok komplex közelítésére törekszik, vagyis a hely jellegzetességei mellett a térségi összefüggéseket, az országos változásokat és a

releváns nemzetközi hatásokat is igyekszik figyelembe venni. Így előbb a város történetére, legfontosabb mai jellemzőire és azokra a változásokra tér ki, amelyek lényeges szerepet játszottak a mai helyzet kialakulásában. Az elemzés második része tekinti át röviden a TÉSZ létrehozásának, felépítésének és működésének konstrukcióját, majd azokat a külső, gyors és mélyreható változásokat, amelyekre választ kell(ett) találniuk az itt élőknek.

A szentesi zöldségkertészet történetében ez utóbbi változások lényegében a harmadik „rendszerátalakítást” jelentik. Az első az önálló parasztgazdaságokat felváltó kollektivizált agrárgazdasági rendszer kialakulása és megszilárdulása volt, a második pedig e rendszer gyors és súlyos következményekkel járó összeomlása a kelet-közép-európai szovjet típusú rezsimok politikai leváltása után. A TÉSZ létrejötte és működése már önmagában jelzi, hogy a szentesi modell képes volt túlélni e válságokat. Tanulmányunk fő kérdése arra vonatkozik, hogy a harmadik, globális szintről induló és megváltoztathatatlan külső kényszerként megjelenő gyors és mélyreható változásokra, amelyeket kiegészít a hazai hatalmi-politikai rendszer radikális átalakítása is, milyen válaszokat ad, milyen változásokra kényszeríti és képes-e ezt a változást is túlélni a „szentesi modell”. Ez a fejlődési út, bár sok szempontból egyedinek tekinthető, mégis jól illeszkedik az alföldi városok gazdaságát, gazdálkodóit elemző tanulmányokban feltárt innovációk sorába (Beluszky 2001; Erdei 1939, 1971).

Az elemzés empirikus hátterét interjúk, dokumentumelemzés, valamint résztvevő megfigyelés biztosították. Az említett esettanulmányt megalapozó empirikus vizsgálat során a résztvevő kutatók összesen 39 félig strukturált interjút készítettek a legfontosabb helyi szereplőkkel, a TÉSZ vezetőivel, tagjaival, munkatársaival és a helyi önkormányzatok tisztségviselőivel. A fizikai munkát végző alkalmazottak helyzetének és munkakörülményeinek megismerése céljából résztvevő megfigyeléseket is végeztek a kutatócsoport tagjai a TÉSZ főléiában dolgozó napszámosok és a csomagolóüzem munkatársai körében. Munkánkat helytörténeti adatok, elemzések, a termálvíz-hasznosítással kapcsolatos tanulmányok, helyi fejlesztési tervek, önkormányzati előterjesztések és egyéb dokumentumok elemzése egészítette ki. Jelen tanulmányunkba a kérdésfeltevésünk szempontjából releváns tapasztalatokat hivatkoztuk.³

³ A hivatkozott kutatás részletes módszertani leírása megtalálható az annak eredményeit összefoglaló zárójelentésben (Kovács et al. 2019).

A „szentesi modell” történeti háttere

Szentes országos ismertségét a helyiek szerint a vízilabda, a paprika és a helyi gimnázium dráma tagozatának a hármasa adja (ITS 2015). E három, helyi identitást meghatározó elemből a termálvízre épülő zöldéskertészetnek van a legnagyobb és a legszélesebb körben érvényesülő hatása, ami nemcsak azért fontos, mert szinte minden helyi lakosnak köze van – kapcsolódik (kapcsolódott) valamilyen formában – hozzá, hanem mert lényegében ez jelenti az ún. „szentesi modell” lényegét, ami a hazai agrárgazdaság több tíz éves töretlen fejlődést mutató és sok-sok áttételes hatást kiváltó sikertörténete.

Ha csak a nyers adatokat néznénk, Szenteset tipikus alföldi középvárosnak nevezhetnénk. A város leggyakrabban hivatkozott történelmi eseményei sem tekinthetők a tágabb környezetétől lényegesen eltérőnek. Első okleveles említése 1331-hez kötődik, ám az azt követő évszázadokból kevés információ maradt fenn. A XVIII. század elején mintegy ötezren lakták és a császári hadak élelmezésének központjaként, tehát mint mezőgazdasági központ vált híressé. A XIX. század első felétől önálló városként, 1848-tól rendezett tanácsú városként működött, ekkor már közel 22 ezer lakossal. Fejlődését érdemben gyorsította igazgatási központi szerepköre, 1878-ban Csongrád megye székhelye lett. Kiépült a közvilágítás, a telefonhálózat, az utcák burkolatot kaptak és a közigazgatási funkcióhoz kapcsolódóan felépültek a belváros arculatát maig meghatározó épületegyüttesek. A két világháború között érte el a város a legnagyobb népességszámát, ekkor 33 ezer lakosa volt. Gazdaságát ekkor az agrártermelés és az arra épülő feldolgozóipar jellemezte. 1950-ben elveszítette megyeszékhelyi rangját és járásszékhelyként működött tovább (Barta 1976; Labádi 1995). Az 1960-as évek ipartelepítési politikájának köszönhetően új üzemek jöttek létre (pl. ruhagyár, téglagyár, baromfifeldolgozó, elektrotechnikai üzem), aminek köszönhetően mérséklődött az elköltözők aránya és az (el)ingázás kényszere. Az ipari létesítmények szaporodása ellenére a város továbbra is mezőgazdasági jellegű település maradt. Ebben az időszakban honosították meg a termálvízre alapozott modern nagyüzemi kertészetet, amit az itt élő családok szinte teljes körét érintő, tisztes kiegészítő jövedelmet biztosító „háztáji” kertészkedés egészített ki (ITS 2015).

A rendszerváltás Szentes térségében is komoly foglalkoztatási krízist okozott, ám a máshol jellemző tendenciákkal szemben a meghatározó jelentőségű ipari, élelmiszeripari üzemek és a termelőszövetkezetek átalakult szervezeti formában, de nagyrészt egyben maradván működtek tovább. A rendszerváltást követően tehát a város gazdasági szerkezete alapjaiban nem változott meg, a leépítések időben széthúzva jelentkeztek, így hatásuk is kevésbé volt traumatikus. A háztartások romló jövedelmi helyzetét pedig

ellensúlyozta a kiegészítő jövedelmet biztosító kertészkedés, amely ebben az időszakban élte virágkorát.

A város rendszerváltás utáni fejlődésében két ellentétes irányú folyamat emelhető ki; a kedvezőtlen földrajzi elhelyezkedésből is következő, fokozatos leszakadás, és az azt mérsékelni, ellensúlyozni képes társadalmi erőforrások helyi jelenléte. Az előbbi tényezők a gazdasági modernizáció hazai központjaitól távoli földrajzi elhelyezkedésben, félperiférikus fekvésben, közlekedési peremhelyzetben, és az új helyzetben kedvezőtlennek váló gazdasági szerkezetben ragadhatók meg, az utóbbiak pedig a stabil városvezetésben, a kiegyensúlyozott, együttműködésre építő helyi közéletben és a kiemelkedően jó érdekérvényesítő képességet eredményező széles körű országos politikai és szakmai kapcsolatokban. Az interjúk alapján e kapcsolatok háttere szintén a generációkon átívelő széleskörű és intenzív helyi összefogásra vezethető vissza, amely egyrészt nemcsak számon tartotta, hanem a kapcsolatok folyamatos fenntartásával és a kötődés tudatos erősítésével a település életébe be is kapcsolta a helyi gyökerű fontos pozíciókat betöltő elszármazottakat, szinte a város „követévé” tette a külső (szakmai) kapcsolatokkal rendelkezőket.

Az elmúlt 15 évben az állandó lakosok száma 12%-kal csökkent, amiben fontos szerepe van a képzettebb, motiváltabb és fiatalabb népességet nagyobb arányban érintő gyorsuló ütemű elvándorlásnak. A képzettségi, foglalkoztatási és munkanélküliségi adatokban Szentes a hasonló nagyságú városok hazai listáján az első harmad végében található, ami figyelembe véve a földrajzi elhelyezkedést, kimondottan kedvezőnek nevezhető. Ez főképp a jelentősebb vállalkozások kiemelkedő teljesítményéhez, és az innováción, technológiai fejlesztéseken alapuló (országos és nemzetközi) versenyképességhez kapcsolódik.

A kedvezőbb fekvésű városokhoz képest a bruttó hozzáadott értékben és a bérszínvonalban figyelhető meg a legnagyobb elmaradás, ami a gazdaság ágazati szerkezetének következménye. Ebben a mezőgazdaság, a szállítás-raktározás és a kereskedelem mutat pozitív eltérést, a humán szolgáltatások magasabb foglalkoztatási arányai pedig a település jól kiépített állami humán szolgáltató intézményrendszeréhez (oktatás, egészségügy, idősellátás) és igazgatási szerepköréhez kapcsolódnak. A munkanélküliek, tartós munkanélküliek és közfoglalkoztatottak évről évre csökkenő száma önmagában is a helyi és térségi munkaerőpiac kedvező irányú átalakulását mutatják. Az alacsony bérű foglalkoztatásban pedig ma már egyértelműen mutatkozik a munkaerőhiány (Kovács et al, 2019).

A város élén hosszú évtizedeket eltöltő, pár éve visszavonult polgármester szerint a széles körű közszolgáltatások és a térségközponti szerep erősítése mellett csak a hagyományos gazdasági tevékenységek versenyképességének javításával és magasabb hozzá-

adott értéket képviselő iparágak meghonosításával lehet magasabb bérszintet és nagyobb presztízsű munkahelyeket teremteni, melyek nélkül a népesség elvándorlás nem csökkenthető. A fejlesztéspolitika harmadik kiemelt iránya az egészséges, élhető, pihenésre, rekreációra és a turisztikai szolgáltatásokra is alkalmas települési és természeti környezet kialakítása.

A város történetében meghatározó szerepet tölt be a zöldségkertészet, az arra épülő feldolgozóipar és a kapcsolódó szolgáltatások sora, amelyek kiemelkedő szerepet játszanak a városfejlődésben, és pozitív hatásuk a gazdaság és a társadalmi élet egyéb területein is érzékelhető. A „szentesi modell” nem csupán több egymást erősítő tényező meglétének az eredménye, hiszen ilyen összetevők máshol is fellelhetők. Egymást erősítő összekapcsolódásuk azonban itt egy folyamatos megújulásra képes sajátos termelési és értékesítési rendszert hozott létre, melynek kialakulásában és sikerében a kedvező természeti erőforrások (jó minőségű termőföld, felszíni vízfolyások az öntözéshez, kedvező adottságú termálvizek a geotermikus energia hasznosítására) és a szintén több részelemből összetevődő társadalmi tényezők egyaránt fontos szerepet játszottak. A zöldségkertészet helyi szerepe és fejlődése majd a TЭСZ létrejötte szervesen kapcsolódik a helyi agrárgazdaság történetéhez, amiből a következőkben azokat a legfontosabb elemeket emeljük ki, melyek lényegesek a szentesi modell kialakulásában és fennmaradásában.

Agrárgazdasági gyökerek – a szabad parasztgazdasági rendszer kialakulása és jellemzői Szentes térségében

A Szentes és környéke agrárgazdaságával foglalkozó elemzések (Barta 1976; Erdei 1971; Labádi 1995; Papp 1982) mindegyike az örökváltsági szerződés megkötését (1836. január 10.) említi az első olyan agrártörténeti eseményként, ami kiemelte és új pályára állította a város fejlődését. A szerződés jelentősége nemcsak abban állt, hogy a jobbágyfelszabadítás előtt bő tíz évvel kialakulhatott a szabad paraszti birtokokon alapuló gazdálkodási rendszer, hanem abban is, hogy mindez széleskörű társadalmi összefogás eredményeként jöhetett létre. A hosszú távú közös felelősségvállalás egységbe kovácsolta a várost, és széles körben elfogadottá tette az összefogáson, együttműködésen alapuló társadalmi gyakorlatot.

Az új gazdálkodási rend hatalmas belső energiákat szabadított fel. A birtokos gazdák birtokuk fellendítésén fáradoztak, amihez nélkülözhetetlen erőforrást jelentettek a robot alól felszabaduló zsellérek. Ebben az időszakban alakult ki Szentesen is az alföldi tanyasi gazdálkodási rend, gyorsuló ütemben nőtt a külterületi népesség és átalakult a területhasználat (Erdei 1942). A század második felében a külterületen élők aránya néhány százalékról 30-ra, a megművelt terület aránya 95%-ra nőtt (Balogh 1965).

Ehhez az időszakhoz köthető a szentesi sajátos zöldségkultúra kialakulása is. Korábban más térségekhez hasonlóan itt is a szőlő és gyümölcskertekben elsősorban önellátásra vagy legfeljebb a helyi piacra termeltek zöldségfélét. 1875 után azonban megjelentek a településen az első bolgárkertészek, akik a jó minőségű termőföld és az öntözési lehetőségek miatt a zöldségtermesztés új árutermelő modelljét honosították meg. Ebben fontos szerepet játszott a befogadó közeg nyitottsága, együttműködési szándéka, így itt a bolgárkertészek nem zárt közösséget alkottak (mint általában), ezért gyorsabban és szélesebb körben terjedhetett el termelési kultúrájuk, ami a teljes szentesi zöldségtermesztést „bolgárkertészeti jellegűvé” formálta (Erdei 1971). A folyamatos technikai, technológiai fejlődés és az öntözött területek arányának növelése az árutermelő jelleg erősödését, a termékpaletta szűkülését, vagyis specializálódást és a szántóföldi zöldségtermesztés lényeges aránynövekedését eredményezte. Az 1940-es években már mintegy hétszáz család foglalkozott Szentesen árutermelő zöldségkertészettel (Velkey 2019).

A kollektivizált mezőgazdaság szentesi sajátosságai

Az államszocializmus kollektivizált mezőgazdaságában a szentesi szövetkezetek a hasonló adottságú szervezetekhez képest kiemelkedő eredményeket produkáltak. Ebben három szövetkezetnek volt meghatározó szerepe, melyek eltérő modellt, stratégiát követtek, ám figyelve egymás eredményeire, újításaira, folyamatos fejlődést mutattak.

A modell kialakításában kétségkívül az Árpád (Zöldségtermelő) Szövetkezet játszotta a legfontosabb szerepet. A szervezet országosan is kiemelkedő zöldségtermelési eredményeit az elemzések három tényezővel magyarázták. Ezek közül a vezetők felkészültsége és a helyi adottságokhoz, termelési tapasztalataihoz igazodó termékszerkezet, termelési technológiák a kiemelkedő eredményekhez szükséges általános feltételeknek tekinthetők, a közös gazdaság üzemi megszervezésének egyedi módja azonban a szövetkezet saját innovációja. Ennek lényege a munkaszervezés és a jövedelemrészesezés olyan kombinált eljárásai voltak, amelyek egyszerre segítették a közös munkát és a tagok egyéni érdekelttségét (Erdei 1971; Papp 1982). Lényegében ugyanez a szemlélet hozta létre később a Korai Zöldségtermesztési Rendszert (KZR), majd újabb három évtized múlva a vizsgált TЭСZ-t.

Ez az innovatív helyi üzem- és munkaszervezés teremtette meg tehát azt az alapot, amely végül a szentesi modell létrejöttéhez vezetett, és amiben nélkülözhetetlen szerepet játszott annak az örökségnek a továbbvitele, ami egyrészt támogatja az egyéni ötleteket, új kezdeményezéseket, másrészt igyekszik átvenni és átadni a kedvező tapasztalatokat, harmadrészt pedig a lehető legszélesebb együttműködésre törekszik nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi szereplőkkel is.

A modell kialakulása és legfontosabb összetevői a következőkben foglalhatók össze:

- A szentesi zöldségkertészek a szövetkezetesítés időszakában előbb egy önálló szakszövetkezetet alapítottak, később azonban a kisebb szervezeteket veszélyeztető politikai kiszolgáltatottság, illetve a szélesebb körű együttműködésben rejlő lehetőségek miatt csatlakoztak az Árpád Termelőszövetkezethez, amely így a kiskertészetek nagyüzemi integrációjának kérdésében döntékényszerbe került.
- Az akkor jellemző nagyüzem-szervezési gyakorlattal szakítva a zöldségkertész tagok kertjeit a szakszövetkezeti modellt követve családi művelésben hagyták. A művelt terület nagyságát a tag vállalása határozta meg, pontosan rögzítették, hogy a közös gazdaság milyen termelési, szállítási és értékesítési szolgáltatásokat ad a családi műveléséhez, a jövedelmeket pedig a feles elosztás elvét követve, a centrum körüli mozgó differenciált részesedésben határozták meg. Ez alacsonyabb bevétel esetén védte a veszteségtől a közös gazdaságot, magasabb bevétel esetén viszont honorálta az egyéni teljesítményeket (Erdei 1971). Így a tsz kifelé az államszocializmus elvárásait követő egységes szocialista vállalatként jelent meg, belső folyamataiban azonban egy olyan informális gazdálkodási rendszert honosított meg, amely tudomásul vette a tagok önálló döntéseit és támogatta az egyéni erőfeszítéseket (Romány 1996).
- Később újabb helyi innovációként a családi kertészetek összterületéhez hasonló méretű területen önkéntes jelentkezés alapján kialakítottak egy nagyüzemi logikát követő zöldségkertészetet is. A párhuzamosan működtetett két modell számára biztosították a továbblépés lehetőségét (területnövelés, az öntözés kiépítése, a technológia fejlesztése).
- Az így kialakult belső verseny ösztönzőleg hatott mindkét üzemegységre. A termelékenység a nagyüzemi modell esetében meghaladta a családi munkaszervezési modellre jellemzőt, így a nagyüzemi modell a technológia fejlesztésében, a hajtatasos termelés meghonosításában, később pedig a nagy területű üvegházi művelésben vált egyre hatékonyabbá. A családi alapú termelésszervezés pedig a vállalkozó készségek, a felelősségvállalás, az elszámolás, és a mindezt átfogni képes közös családi gazdasági modell (speciális fajták, eljárások, feldolgozás, stb.) és a kapcsolódó marketing (házas ízek, egyedi arculat, stb.) elterjedésében vált irányadóvá.

A Termál Tsz az újítások, innovációk terén járt élen, konkrétan a geotermikus energia üvegházi és fóliás felhasználásának elindításában és elterjesztésében, amely a energiaválság időszakától kezdődően kulcsszerepet tölt be a modell versenyképességének fenntartásában. A legkorábban alakult (1949) Felszabadulás Tsz jelentőségét pedig többek között „a Liska-féle szentesi szocialista vállalkozási kísérlet” adja (Liska 1988).

1980-as bevezetésekor – igazolva a helyi gazdasági, politikai elit nyitottságát és érdekérvényesítési képességét is – a közösségi tulajdon megtartása mellett a verseny feltételeinek megteremtésével kísérte meg a vállalkozói szemléletet erősíteni és a teljesítményeket fokozni, ami egyúttal a (tulajdonos) közösség bevételeit (hasznát) is növeli. Ehhez az időszakhoz kapcsolódik a Zöldségkertészeti Kutató Állomás létrehozása és agrárfelsőoktatási kapcsolatrendszer (Kertészeti Egyetem) kialakítása is, ami további előrelépést jelentett az innovációk meghonosításában.

Az államszocialista időszak szentesi sikerei tehát öt tényezőre támaszkodtak:

- 1) a zöldségtermelési, kertészeti hagyományokra,
- 2) az helyi szövetkezetek közösségi és tagi érdekeltséget is szem előtt tartó rugalmas munkaszervezési modelljeire, valamint az erre épülő termelési tapasztalatokra,
- 3) az innovációt, új ötleteket, új eljárásokat és a technológiai fejlesztést segítő versenyszemléletre, és az ahhoz nélkülözhetetlen autonóm döntési lehetőségek fenntartására és szervezeti támogatására,
- 4) a fejlesztéseket nagyban segítő kutató háttérre és felsőoktatási kapcsolatokra,
- 5) a hatékony termelést nagyban elősegítő geotermikus energián alapuló üvegházi és fóliás termelés széles körű elterjedésére.

Ez az egyedinek nevezhető modell mintaként szolgált a környékbeli szövetkezetek és gazdálkodók számára is, amit az 1975-ben holland mintára létrehozott KZR tovább erősített, és amely az országban elsőként egy közös összehangolt rendszerbe szervezte a tágabb térség önálló termelőit (Csikai et al. 2010). A KZR ugyanis nemcsak a korai zöldségek kereskedelmét, hanem a termelést és az ahhoz szükséges input-beszerezést is integrálta, továbbá szaktanácsadást is nyújtva az 1980-as évek közepére a 3500 tagot is elérő résztvevői kör (Tamási 1986) számára segítette a versenyképes termelést és piacra jutást. Ebben az időszakban a térség leggyorsabban fejlődő agrárgazdasági ágazata a kertészet volt, amiben fontos szerepet játszott a nagyüzemi gazdálkodást jól kiegészítő munkaigényes tevékenységekbe bekapcsolódó szövetkezetek által szervezett háztáji gazdasági tevékenység és az egyre szélesebb körben megjelenő önálló (kvázi-vállalkozói alapú) kiegészítő gazdasági tevékenység is (Szűcs 2017).

A geotermikus energia szerepe a modellben

A fentebb említett öt tényező közül a szentesi modell sikerességében kétségkívül kiemelkedő jelentősége van az üvegház és fóliás zöldségtermesztés gazdaságos működtetését biztosító geotermikus energiának. Az energiahasznosításnak ez a konkrét

formája olyan helyi innováció, ami szorosan köthető a fentebb leírt agrártörténeti hagyományokhoz, újító, vállalkozói szellemhez és a széleskörű összefogáshoz. A következőkben ezért röviden áttekintjük a Szentes környéki geotermikus energiahasznosítás történetét és jelentőségét.

A termálvíz hőenergia hasznosításában Magyarország az ötödik a világon, így a hazai szinten magasan a legjelentősebb Szentes környéki geotermikus energia felhasználása nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő. Ez Európa legsűrűbb geotermikus mezője és az izlandi főváros után Európa második legnagyobb geotermikus energiára építő fűtési rendszere. Az ötven év alatt kiépült komplex rendszer napjainkban lakásokat, közintézményeket, üvegházakat, főliakertészeteket, állattartó telepeket, gabonaszárítót lát el hőenergiával és biztosítja a gyógyfürdő és a szabadtéri strand termálvizét is (Velkey, Mihály, Gál 2021).

Ez a magas szinten kihasznált kedvező természeti erőforrás a térség geológiai jellemzőinek következménye. A Dél-Alföldön két nagy üledékes medence helyezkedik el a felszín alatt. Az egyik Békés megye keleti felében található, a másik pedig az ún. Makói-árok (ennek északi része éri el a szentesi térséget) (Sarusi 2016). A geotermikus energia hasznosításának ötlete Szentes térségében is az olajkutatásokhoz kapcsolódik. Az 1950-es évek második felében az alföldi kőolaj- és földgáz kitermelés lehetőségeit kutatva intenzív feltáró munka folyt. Néhány kutató ezek közül már a kezdeti időkben átképezték termálvíz kitermelésre, majd elindult a célzottan termálvíz kitermelést szolgáló kutak létesítése.

Szentesen fűtőkutakat az első olyan kutak az országban, amelynek elsődleges célja nem gyógyvíz felszínre hozása volt, hanem fűtési célra alkalmas víz kitermelése. Az 1958-ban fűtőkút vizét eleinte három fő célra használták: a kórház fűtésére, a kórház üzemi melegvízellátására és a városi hévízfürdő és tisztasági fürdő melegvízellátására. Később a felhasználás kibővült a szentesi Új Barázda Tsz (későbbi nevén Termál Tsz) hajtatóházainak fűtésével. Ez a komplex, többlépcsős hasznosítás vált a későbbiekben létesített kutak esetén elfogadott gyakorlattá. Az újabb kutak azonban már közvetlenül a mezőgazdasághoz, konkrétan az üvegházi és fóliás zöldségkertészetekhez kapcsolódtak, a komplex felhasználásra törekedve pedig a baromfitenyésztést, terményszárítást, majd a szociális és irodaépületek fűtését és melegvízellátását is kiszolgálták.

A kutak telepítése a 60-as évek elejétől folyamatosan, ám hullámszerűen történt, az utolsót néhány éve létesítették. Az Árpád Szövetkezet szentlászlói területéhez tartozó, 1964-1988 között elkészült 14 kút közül a legtöbbet 1978-80 között fűtőkutak. Ez a hullámszerűség szorosan összefügg az olajválsággal és az energiaárak hazai alakulásával. Az üvegházak és fűtött fóliák hatalmas energiaigénye, az energiaárak növekedése és a geotermikus energiára való áttérés magas költségigénye, továbbá a hozzáférés földrajzi

korlátozottsága Szentes térségében is a kistermelők sokaságát hozta ebben az időszakban lehetetlen helyzetbe.

Az 1980-as években mindegyik szentesi tsz rendelkezett termálkúttal, a környező településeken pedig további kilenc kút szolgálta a kertészetek hőenergiaigényét. A Szentes tágabb térségében megtalálható 51 hévízkút, két kút kivételével (melyek a szentesi és csongrádi termálfürdőket is ellátják vízzel) kizárólag energetikai célúak, és közülük mindössze hat elsődleges célja lakások és középületek energiaellátása, ám a többlépcsős hőenergia hasznosítás értelmében ezek másodlagos hasznosítása is kertészeti célú. A geotermikus energia szerepe a zöldségtermesztésben a termőterületek rendszerváltás utáni nagyarányú átstrukturálódása után még meghatározóbbá vált.

A zöldségtermesztés rendszerváltás utáni átalakulása – a szentesi modellt életben tartó TЭСZ és a helyi modell felértékelődése

A rendszerváltás időszakában a hazai zöldségkertészet is lényeges átalakuláson ment keresztül. A szentesi modell fő termékét jelentő zöldpaprika fóliákban és üvegházakban történő hajtatása az 1960-as évek közepén indult el Magyarországon. A termesztéstechnológia és az öntözés, metszés, növényvédelem gyors fejlődése következtében egyre hatékonyabb termelés és jövedelmezőség hamar népszerűvé tette az új módszereket és eljárásokat. 1960-as 500 hektárral szemben 1980-ra 2000 hektárra, 1990-re pedig 2100 hektárra nőtt a hajtatásos művelés területe, miközben a szabadföldi termesztés ugyan ezen időszak alatt 11 ezerről a felére csökkent. A hajtatásos termelés dinamikus növekedésének mérséklődését előbb az energiaár-robbanás majd a '80-as évek elejétől a növekvő beruházási költségek eredményezték.

A szabadföldi zöldpaprika vetésterülete a rendszerváltás után tovább zsugorodott és napjainkra 600 hektár alá csökkent. Ennek legfontosabb okai az időjárási szélsőségek gyakorisága, az inputanyagok árnövekedése és a munkaerőhiány. Az üvegházi és fóliás termelés kisebb hullámzásokkal a kétezres évek elejéig 2–2,4 ezer hektár körül alakult (Tompos 2006), majd egy hosszabb egyenletes visszaesést követően ezer hektár körül stabilizálódott. A magyar éves frisspiaci paprikatermelés (fűszerpaprika nélkül) napjainkban 200 ezer tonna körül alakul, melyből 18–185 ezer tonna zárt téréből, a többi szabadföldi termesztésből származik. A hazai termelés a világ termelésének 0,8%-át adja, az Európának pedig körülbelül 5%-át (Tornyai 2018). Ezek a termesztési területekben bekövetkezett hatalmas arányváltozások egyértelműen mutatják, hogy a jelenlegi helyzetben miért tekinthető kulcsfontosságúnak a hajtatásos, zárt térben történő termesztés energiaigényének kedvező áron történő előállítás, a versenyképes termelést

lehetővé tevő technológiák meghonosítása és az azokhoz szükséges inputanyagok biztosítása (Tégla, Deme, Balogh 2006).

A szentesi modell működőképességét és erejét mutatja, hogy a rendszerváltást követő mélyreható agrárgazdasági változások, melyek a tulajdonviszonyokat, a korábbi termelési-értékesítési és feldolgozási rendszereket, kül- és belpiaci kapcsolatokat, foglalkoztatási lehetőségeket egyszerre és radikálisan alakították át, a helyi termelési szerkezetet és kapcsolatrendszerét azonban lényegében változatlan formában hagyták meg. A rövid idő alatt szétzilálódott agrárstruktúra ellenére az Árpád Szövetkezet nem omlott össze, nem esett szét. A hosszan tartó strukturális válság azonban a KZR megszűnését eredményezte. Az integrációban korábban részt vevő tagok és szervezetek új jogi formában (társas vállalkozás, östermelő, egyéni vállalkozás, részmunkaidős kiegészítő tevékenység) működtek tovább, és informális módon keresték az új helyzetben a közös piacra jutás lehetőségét. Erre az időszakra emlékezve az interjúk során megkérdezett minden szereplő kiemelte a gyors és mélyreható változások következtében kialakuló bizonytalanság romboló következményeit, ugyanakkor a meghatározó helyi szereplők helyben maradása, szervezeteik működésének fenntartása és a közöttük lévő együttműködés megmaradása nagyban segítette az átmeneti időszak lényeges visszaesés nélküli átvészelését. Mindezek hatására tekintettel az országos termésterület folyamatos csökkenésére a szentesi térség szerepe nemcsak általában a zöldségtermesztésben, hanem a hajtatasos termelésben is folyamatosan növekedett.

Az ezredforduló után időszak leglényegesebb változása a kereskedelem fokozatos átalakulása, a multinacionális és hazai élelmiszerkereskedelmi láncok térnyerése volt, ami lényegesen megváltoztatta a zöldség- és gyümölcskereskedelmi piac belső erőviszonyait. A korábbi időszakban a nagykereskedelem és a nagybani piacok mellett jelentős szerepe volt a kiskereskedelmi üzletekbe történő közvetlen szállításnak. Ez az értékesítési csatorna a kis termelési volumennel rendelkező termelők, a kereskedők és a fogyasztók számára egyaránt előnyös volt, ám az átalakulás lényegesen beszűkítette ennek lehetőségét. 1997–2008 között a hazai kiskereskedelmi vállalkozások száma a harmadával csökkent, aminek következtében ma már elenyésző a kisboltokon keresztül történő közvetlen termelői értékesítés. A külföldi működőtőke az új évszázad első évtizedének végére a teljes kiskereskedelmi befektetések közel 50%-át tette ki (Nagy E., Nagy G., Dudás 2016), a zöldség- és gyümölcsforgalom fele is már a nagy bevásárlóközpontok és diszkontláncok közvetítésével zajlott. E növekedés várhatóan folytatódik és hazánkban is eléri a Nyugat-Európában jellemző 60–70%-ot (Horváth 2010).

Az élelmiszerkereskedelmi láncok beszerzési stratégiája lényegesen lerontotta a zöldség- és gyümölcsstermesztés jövedelmezőségét. A multinacionális láncok és diszkontok a közvetítők csökkentésére, illetve kiiktatására törekedtek. Stratégiájuk másik

fontos eleme, hogy csak egyenletes minőségű és nagy mennyiségű terméket szállítani képes, megbízható partnerekkel dolgoznak. Központosított beszerzési rendszereik működtetésével összehangolt keresletük pedig tovább rontotta a beszállítók pozícióját. E folyamatok eredményeként Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is egy erősen koncentrált kiskereskedelem alakult ki, ami a kínálati (termelői) oldal koncentrációját is kikényszerítette (Domján 2013; Velkey, Mihály, Gál 2021).

A folyamatot tovább súlyosbította a növekvő nemzetközi árverseny, különösen a zöldség-gyümölcs ágazatban, amit az átalakuló export-import arányok is tükröznek. Miközben az exportra kerülő árumennyiség az EU-s csatlakozás óta alig változott, az importált termékek mennyisége a kilencvenes évek közepe óta megduplázódott. Jelentősen nőtt a mérsékelt övi friss gyümölcsök és zöldségek (paradicsom, paprika, szőlő, alma) behozatala, amelyek a szezonban is a hazai termékek jelentős versenytársaivá váltak. A súlyosan megbillent erőviszonyokra adott hatósági válaszok (hazai beszállítók árának rögzítése majd emelése, a fizetési feltételek szabályozása, az egyéb jogcímen beszedett díjak korlátozása) csak részben mérsékelték a kiszolgáltatottságot (Domján 2013).

Ebben a helyzetben helyi szereplők számára a versenyképesség növelése tűnt a piaci pozíció megőrzését biztosítani képes egyetlen lehetséges válasznak. Ezt erősítette a kapcsolódó szakirodalom is, ami a tranzakciós költségek elméletével magyarázta a piaci és a szervezeti koordináció növekvő szükségességét (Kispál-Vitai 2011; Szabó 2012). Tehát minden fontos szereplő elfogadta és a versenyképesség alapvető feltételének tekintette a termelői kínálat koncentrációjának növelését, mint a kiskereskedelmi koncentrációra adható egyetlen lehetséges piaci válasz (Bíró, Rác 2015). E megközelítés a piaci folyamatok természetes következményének tekinti és tudomásul veszi a globális élelmiszerrendszerek egyenlőtlenségeket újratermelő működését, és a termelők felelőségét hangsúlyozza piaci pozícióik alakulásában. Tehát az egyre keményebb strukturális korlátokkal az atomizált piaci szereplők cselekvőképességének, szövetkezési, összefogási hajlandóságának kérdését állítja szembe. Ebben az értelmezési keretben a zöldség- és gyümölcságazat versenyképessége úgy javítható, ha a termelők koncentrálják kínálatukat annak érdekében, hogy egyöntetű és a kereskedelmi elvárásoknak mindenben megfelelő árualappal jelenjenek meg a hazai és a nemzetközi piacokon. Ehhez pedig a termelők értékesítő szervezetei, a TÉSZ-ek jelenthették a megfelelő szervezeti kereteket. Ez a megközelítés kevésbé reflektál a kapitalizmus egyenlőtlenségeket újratermelő mechanizmusaira, és a strukturális korlátok helyett a hangsúlyt a piac szereplőire, mint cselekvőkre helyezi (Velkey, Mihály, Gál 2021).

A rendszerváltást követő időszakban széles körben elfogadott vélemény volt, hogy a hazai agrárszektorban alacsony szintű az együttműködési hajlandóság, a piaci változások mégis erre kényszerítették a szereplőket, hiszen a termelők piaci kiszolgáltatottságát mind az input, mind az output oldalán lényegesen mérsékelhetik a szövetkezésben (együttműködésben) rejlő lehetőségek (Szabó 2012; Baranyai, Szabó 2017). Miután a családi gazdaságok egymással összefogva könnyebben férhettek hozzá az egyébként elérhetetlen vagy túl drágán elérhető szolgáltatásokhoz, sokak számára egyértelművé vált, hogy az új helyzetben a versenyképesség fenntartásának egyik alapfeltétele a szövetkezés.

A TÉSZ-ek⁴ magyarországi fejlődését értékelő, a versenyképesség növelést, mint egyetlen lehetséges utat hangsúlyozó kutatások a szervezetek legfontosabb hozadéka-ként a komplett termesztéstechnológia biztosítását, a homogénebbé váló termékinálatot, a magasabb hozzáadott értéket eredményező szolgáltatásokat (pl. osztályozás, csomagolás, logisztika) nevezik meg. Ezek a termelők piaci alkupozícióját, az ágazat jövedelmezőségét, valamint a termékpálya átláthatóságát egyaránt növelik. A termelők együttműködési hajlandósága Magyarországon a bor- és baromfiágazat mellett a zöldség- és gyümölcssektorban a legmagasabb (Bíró, Rácz 2015). Általánosan elfogadott vélekedés ezért, hogy az ágazat kis- és közepes méretű szereplői a jelenlegi disztribúciós rendszerben, illetve ellátási láncban integráció nélkül nem sok eséllyel boldogulnának, tehát a globális gazdaság keretein belül mindenképpen szükség van a TÉSZ-ek integráló szerepére (Panyor 2015). A tapasztalatok azonban azt is mutatják, hogy „a gazdasági szabályozási környezet hatására a TÉSZ-ek [is] erőteljes versenyképességi problémákkal szembesültek, és ennek megfelelően kevés kivételtől eltekintve, nem tudták betölteni ezt a [nélkülözhetetlen integráló] szerepet” (Fodor 2013, 67-68.). Tehát nem önmagában a TÉSZ-ek integráló szerepét hangsúlyozzák, hanem a nagy élelmiszerkereskedelmi szervezetek által kikényszerített tömegtermelés piacán való versenyképesség minden áron történő erősítését.

⁴ Az Európai Unióban kiemelten támogatott TÉSZ-ek az Európai Közösség 2200/96. számú rendeletének hatálya alá tartozó termékek – zöldség, gyümölcs, gomba, héjas gyümölcsök, citrusfélék – forgalmazására alapíthatók. A TÉSZ-ként való elismerés feltétele a taglétszámot és árbevételt érintő előírások mellett a tagok gazdálkodását, az ágazat működését érintő, valamint a piacsabályozást segítő tevékenységek ellátása. A vonatkozó jogszabályok nem csupán a TÉSZ-szel, mint szervezettel, hanem a tagsággal szemben is különleges elvárásokat támasztanak. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a tagok termékeik 75%-át közvetlenül a TÉSZ-en keresztül kötelesek értékesíteni (Bíró, Rácz 2015).

Délalföldi Kertészek Szövetkezetének (DélKerTÉSZ) létrejötte

A fent bemutatott folyamatok hatására és a korábban „sikeres” KZR rendszerének tapasztalataira támaszkodva hozták létre 2002-ben a DélKerTÉSZ-t, amely szorosan követve a szentesi modell hagyományait, kedvező szervezeti keretet biztosított a kis- és nagytermelők együttműködésén alapuló zöldségtermesztési modell továbbviteléhez. Az alapítók a szervezet létrehozásakor társadalmi és gazdasági célokat egyaránt megfogalmaztak:

- A legfontosabbnak a biztos jövedelem eléréséhez szükséges feltételek megteremtését tekintették, függetlenül attól, hogy a tagok egyéni, családi gazdaságok vagy közös vállalkozások.
- A TÉSZ profiljának kialakításakor felvetődött a területi és ágazati lehatárolás kérdése. Az ágazatot végül a zöldségtermesztésben határozták meg, a területi lépést azonban a kisebb gazdák szélesebb körű integrációja érdekében a szomszédos (Békés és Bács-Kiskun) megyékre is kiterjesztették.
- A szervezeti formát illetően úgy döntöttek, hogy nem a kezdeményező Árpád Agrár Zrt. keretében működnek együtt, hanem a támogatások megszerzése érdekében a minisztérium által preferált új szervezetet, TÉSZ-t hoznak létre (Kovács et al. 2019).

Magyarországon a DélKerTÉSZ az elsők között (2003) szerezte meg az előzetes TÉSZ-elismerést, egy évvel később a végleges elismeréssel működési támogatásra is jogosulttá vált. A szervezethez alapításakor 236 tag (szervezet, vagy egyéni gazdálkodó) csatlakozott, számuk 2017-re 521-re nőtt, jelenleg is közel ötszáz tagja van. Megalakulása óta a szövetkezetet folytonos fejlődés jellemzi, a 2008-as gazdasági válságot túlélve több olyan termelőt is integrált, akik az elsődleges földrajzi területén kívül működnek (Fodor 2013). A közös szervezet által vállalt modernizációt a termeléstől a marketingig terjedő koordináció, a termesztett fajták és a technológiai váltások szervezése, irányítása biztosítja. A szövetkezet működésének stabilitásában kiemelkedő szerepet tölt be az Árpád Agrár Zrt. (a szövetkezet társalapítója), amely a közös szervezet árbevételének felét biztosítja, és olyan innovációkhoz juttatja hozzá a tagokat, amelyeket azok a méretgazdaságosság miatt nem tudnának finanszírozni. Cserébe azonban a taggazdagoktól elvárják a technológiai fejlődés folyamatos követését. A közös árualap minőségét az input anyagok közös finanszírozásával és rendszeres (holland minta alapján szervezett) szakértői támogatással biztosítják.

A termelés koordinációja speciális ösztönzőkön és szankciókon alapul. A feltételek között szerepel, hogy a gazdálkodó a termés 100%-át a szövetkezetten keresztül értékesíti,

a termelés során a rendelkezésre álló szakértelemre támaszkodik, az ajánlott alapanyagokat használja. A szövetkezet minden év végén bónuszt fizet, amit az előállított mennyiség és a minőség alapján határoznak meg. A szankcionáló eszközkészlet legradikálisabb megoldása a kirekesztés, amit a tagsággal kapcsolatos követelmények teljesítésének elmulasztása válthat ki. Értelemszerűen lehetőség van a tagság önkéntes feladására is.

A DélKerTÉSZ megalakítása, felépítése és működése négy olyan fő alapelven nyugszik, amelyek a kezdetektől jellemezte a szentesi modellt: a szolidaritáson, a tagi érdekeltségen, a szerződéses fegyvelmen és a folyamatos technológiai fejlesztésen. Azonban a globálisan szerveződő élelmiszerkereskedelem változásai által diktált piaci elvárásokat és kényszereket egyoldalúan értelmezve a működőképesség, fennmaradás alapfeltételének nem önmagában a versenyképesség megőrzésében, hanem a tömegtermelés piacán történő nemzetközi versenyképesség erősítésében látja. Ezért a TÉSZ mindent megtesz a nemzetközi versenyképesség megőrzése szempontjából nélkülözhetetlen technológiai fejlődés elősegítéséért, ami a zöldségkertészet esetében három kiemelt fejlesztési irányt jelent: (1) a tenyészidőszak növeléséhez nélkülözhetetlen olcsó energia biztosítását, (2) a szermaradványok egyre szigorodó szabályozása miatt a kémiai növényvédelemmel szemben az integrált (agrotechnikai, biológiai, fizikai) növényvédelem bevezetését, és (3) a lényegesen magasabb termésátlagok elérését szolgáló talaj nélküli termesztési módszerek elterjesztését (Gál, Mihály, Velkey 2021).

A technológiához szükséges beruházásokat a szövetkezet tagi kölcsönrel, hitelgaranciával segíti, amit a szolidaritás jegyében fontosnak tartanak a vezetők, a visszafizetési kötelezettség azonban a termelőt terheli, akinek minden évben el kell érnie azt a termelési szintet és nyereséget, ami fedezi a hitelek törlesztését. A magas beruházási igény a versenyképességhez szükséges minden fontos technológia, így az integrált növényvédelem, a zárt rendszerben történő termesztés és a talaj nélküli hajtatos eljárás esetében is elkerülhetetlen. Az integrált növényvédelemre való áttérés időszakában azonban volt olyan év, amikor 10–12 tagot zártak ki a szövetkezetből, mert nem tartották be az alapszabályban rögzített elvárásokat, és termékeikben az előírtnál magasabb arányban mutattak ki szermaradványokat. A jól szervezett tanácsadás ellenére a tagok egy része nem képes követni az elvárásokat, ami elsősorban a kisebb termelőket érintő spontán kilépéseket is eredményez (Ledó, Nagypéter 2019). A fentebb sorolt négy alapelvből az első kettőt, a szolidaritást és a tagi érdekeltséget a piaci kényszerek egyoldalú értelmezése érzékelhetően korlátozza. A menedzsment szerint „a vezetésnek empatikusnak kell lennie, de a technológia nem demokrácia kérdése, az nem enged ellentmondást vagy kisebbségi érdekérvényesítést”. E szemlélet érvényesül a szövetkezet belső szabályozásában és szervezeti struktúrájában is, amit globális hálózatok által diktált piaci kényszereket tudomásul vevő, azokhoz egyelőre igazodni képes „nagy szereplők” dominanciája jellemez.

Az elmúlt néhány év legfontosabb változásai

A termelői szervezetek, szövetkezetek professzionális, célorientált irányítása hatékony, gyors döntéshozatalt (Fodor 2013) kíván. Ez az elvárás ütközik a gazdasági demokrácia ideáljával, amely a szövetkezetek alapértéke, és amely lehetővé tenné a termelők részvételét a döntéshozatali folyamatokban. Ez a feszültség érzékelhetően növekedett az utóbbi időszakban. A kisebb volumenben termelők kiszolgáltatottnak érzik magukat, amiben az információkhoz jutás egyenlőtlenségei is szerepet játszanak. Belső fórumokon többször jelezték, hogy az ő érdekeiket nem veszik figyelembe, amit széles körű belső egyeztetéssel sem érthettek el, hiszen az eljárásrendben a termelési volumen alapján határozódik meg a képviseleti arány. A nagyobb termelők közötti informális kapcsolatok szélesebb körű tájékozottságot és így a döntések előkészítésében való hatékonyabb részvételt eredményeznek. A kisebb termelők így nem egymáshoz, hanem a nagyobbakhoz kapcsolódva próbálnak tájékozódni, ami csökkenti a szolidaritást, rontja az érdekérvényesítés esélyét, atomizálja a kisebb termelőket és tovább erősíti kiszolgáltatottságukat. A nagyobb termelők kisebbek felé mutatott szolidaritása – ami az egyik legfontosabb helyi tradíciónak tekinthető – még érzékelhető, de egyértelműen kopik, sőt az élesebb döntésekben (technológia, energia) teljesen háttérbe szorul. A tovább élő szolidaritás megnyilvánulásának tekinthetjük például a szabályok rugalmas alkalmazását is, amelyek főként a kisebb szervezetek számára jelentenek átmeneti segítséget: a termelőknek az előre megbecsült árumennyiségéhez képest a rendszer 10%-os eltérést enged, ám ez az időjárás változékonysága miatt időnként szűknek bizonyul. A TÉSZ azonban többletterméket ilyenkor is átveszi és általában értékesíteni is tudja.

A nagyobb és kisebb gazdálkodók helyzete között a legnagyobb különbség a termál-energiához való hozzáférés területén mutatkozik; ez a megkérdezettek szerint talán a legfontosabb olyan erőforrás, ami hosszabb távon is biztosíthatja a versenyképességet. A saját kút fűrése a jelenlegi árak és finanszírozási lehetőségek fényében elérhetetlen a kisebbek számára, ahogy az üvegházhas termelésre való átállás is. Számukra a második körös termál-fűtéses meleg vagy hideg fólia marad reális lehetőségként, ám lényegesen rövidebb a tenyészidőt, s így alacsonyabb egy négyzetméterre eső termést eredményez. A második körös fűtési rendszer másik problémája az egyenetlen hőmennyiség, ami csak többletberuházást igénylő automata szellőztetőrendszer telepítésével kezelhető. E kényszerek magyarázzák a szövetkezethez csatlakozó kisgazdaságok számának érzékelhető csökkenését, az egy gazdaságra eső árbevétel és művelt terület gyors növekedését, vagyis a termelés professzionizálódását és a földterületek koncentrációját. Ezzel párhuzamosan csökken a kiegészítő tevékenységként és a nyugdíj mellett gazdálkodók

száma, kevesebb a gazdaság szétírása a családtag „őstermelőkre” (adóoptimalizálás) is, ami a kilépések számának emelkedésében jelenik meg.

A nemzetközi versenyképesség egyoldalú piaci kényszerként való értelmezése a foglalkoztatás szervezésében is új kérdéseket vet fel, ami egyúttal a strukturális és területi szinten jelentkező egyenlőtlenségek bővülésére és a szolidaritás háttérbe szorulására utal. A TÉSZ közvetlenül a raktárakban és a csomagoló üzemben foglalkoztat nagyobb számban alkalmazottakat, a munkaterhelés azonban az év folyamán egyenetlen, ami komoly szervezési nehézségeket okoz. A főszezonnak számító május és október közötti időszakban előfordul, hogy az állandó munkavállalók heti negyven helyett hatvan órát kénytelenek dolgozni, mivel a helyben is érzékelhető munkaerőhiány miatt az alkalmi munkavállalás visszaszorult. Az alacsony bérszínvonal miatt a foglalkoztatottak között felülreprezentáltak a végzettség nélküli, vagy csak általános iskolai végzettséggel rendelkező nők, akiknek, főként a nyári iskolai szünidőben, súlyos problémát jelent rendkívül magas munkateher. A kertészetek elsődleges munkaerőbázisát a helyi és környékbeli bevált munkások adják, akiket 50 km-es körzetből saját kisbusszal szállítanak a fóliasátrakba. A legkiszolgáltatottabb munkavállalók a fóliasátrakban dolgozó napszámosok, akiket kampányidőszakban az ország leghátrányosabb helyzetű területeiről munkaerőkölcsönző szervezetek hordanak rendszeresen buszokkal (Velkey, Mihály, Gál 2021).

A szolidaritás háttérbe szorulása, az együttműködés korlátozódása, és az érdekérvényesítésben meg az információkhoz való hozzájutásban is erősödő egyenlőtlenségek tehát a „szentesi modellként” emlegetett hosszú évtizedek óta sikeresen működő tradíció fokozatos háttérbe szorulását vetíti előre. E tradíció tovább élése nagyban függ attól is, hogy hogyan játszódik le annak a generációnak a napjainkban zajló leváltása, amelyik gerincét azok az államszocialista években munkába lépő szakemberek alkották, akik tovább vitték, megerősítették, teljes egészében magukénak vallottak és a gyakorlatban is alkalmazták a szentesi modellt. Azt az együttműködésen és szolidaritáson alapuló, széleskörű társadalmi felelősségvállalást is magában foglaló szemléletet, amely nemcsak gazdaságban (például a KZR majd a TÉSZ megalapításakor), hanem a helyi társadalmat és az önkormányzatot érintő ügyekben is, vagyis széles körben érvényesült.

Az elmúlt évek változásai alapján úgy tűnik, hogy az új, fiatal vezetők számára a versenyképesség és a jövedelmezőség mindenek feletti érvényesítése vált a termelés-szervezés és értékesítés fő szempontjává, amit kizárólag a tömegtermelés fokozásával és a globális élelmiszerláncokon keresztül történő értékesítéssel kívánnak elérni. E nagyobb szereplők által dominált szemléletben fel sem merül az alternatív piacokra (specializált termékek előállítására, extra minőségigények kisebb volumenű piacának kiszolgálására, rövid ellátási láncok, közvetlen értékesítés új eljárásainak kiépítése) történő, kisebb szervezetek által is hatékonyan szervezhető termelés lehetősége. A fentebb bemutatott

folyamatok alapján így előre láthatóan tovább fog korlátozódni a kisebb termelők kapcsolódási esélye, ami önmagában is a szentesi modellt átható szemlélet háttérbe szorítását eredményezi, illetve érdemben szűkíti a zöldségkertészetben érintett családok számát és arányát, ami várhatóan a helyi gazdasági rendszer társadalmi integrációt segítő szerepét is tovább csökkenti majd.

E leépülési folyamatban a generációváltáson és a gazdaság külső feltételrendszerének megváltozásán túl bizonyosan fontos szerepet játszik a helyi közélet, a helyi kapcsolati hálók átalakulása. A „szentesi modellt” átható szolidaritás mögött kezdetektől fogva döntő szerepe volt a helyi közösség egészét jellemző összefogásnak, melynek szervezője, motorja a település szélesen értelmezett vezetése volt, amit később a helyi önkormányzat és annak szervezeti egységei (hivatal, bizottságok, intézmények) vettek át, és szervezték egy integrált, széles körű együttműködési rendszerré. A kétezres évek első évtizedének második felétől a nemzetközi pénzügyi és a hazai politikai válság következtében már érzékelhetővé vált e rendszer széttöredezése, többek között például a szervezetek közötti kapcsolatok gyengülésében és az önkormányzati erőforrások lehetőségek szűkülésében. A 2010 utáni változások – a közszolgáltatások államosítása (oktatás, egészségügy), a közigazgatás önkormányzati szférából történő kiszervezése, a terület- és településfejlesztés egyre szorosabbá váló centralizációja és politikai ellenőrzés alá vonása, vagyis az önkormányzatok radikális hatáskör- és szabad fejlesztési forrásvesztése – a korábban rendkívül erős horizontális kapcsolatrendszerek fokozatosan elsoványodását eredményezik, így az érdekérvényesítés az egyre jobban átpolitizált szűk vertikális kapcsolatrendszerre szűkül. Az ellenségessé váló országos politikai közhangulat egyelőre úgy tűnik, még nem mérgezte meg a helyi közéletet, ám a hatáskörök és források radikális szűkülése miatt az önkormányzat képtelen tovább vinni, életben tartani a szentesi modell lényegét adó széleskörű együttműködést és összefogást szervező szerepét.

Következtetések

A szentesi zöldségkertészeti modell egy szorosan a helyhez kötődő társadalmi és termelési hagyományokon alapuló rendszer, amelyben a helyi szereplők az áttekintett évtizedek alatt felmerülő külső kihívásokra nemcsak képesek voltak válaszolni, hanem folyamatosan bizonyították adaptációs és megújuló képességüket is. A változások így rendre megerősítették azokat a legfontosabb jellemzőket, amelyek e modell fennmaradásának alapjául szolgáltak. A tanulmány a következő sajátosságokat azonosította:

- a széles társadalmi csoportokat érintő és a termelésbe bevonó zöldségtermelési, kertészeti hagyományok folyamatos megőrzése és modernizálása;

- az egyéni és közösségi érdekeket nemcsak összehangolni, hanem összekapcsolni is képes, együttműködésen alapuló szervezeti, szövetkezeti kultúra kihordása, széles körű elfogadása és megtartása;
- a termelési rendszereken túlmutató egymásrautaltság átélése, és a társadalmi, kulturális, jövedelmi és területi különbségeket, egyéni és szűkebb csoportérdekeket meghaladni képes társadalmi összefogás;
- az újítások, innováció iránti fogékonyság.

Mindezek együttes eredménye volt a TЭСZ előzményét jelentő KZR létrehozása, majd a rendszerváltás súlyos gazdasági következményeinek kiegyensúlyozott, együttműködésen alapuló kezelése és érvényesítése a helyi fejlesztéspolitikában is. A külső hatások közül a rendszerváltás után az egyik legsúlyosabb veszélyforrást a geotermikus energiában rejlő lehetőségek korlátozása jelentette volna. A globális energiapolitikai változásokhoz kapcsolódó, országos szintről érkező, „külső támadásként” megélt „beavatkozást” is sikerült a politikai ellentéteket, gazdasági érdekeket felülíró helyi összefogással kezelni (Velkey, Mihály, Gál 2021).

A négy említett tényező érvényesült a TЭСZ megalapításakor is. Akkor még minden érdekelt szereplő a széles körű, szolidaritáson alapuló, különböző méretű és háttérű zöldségtermesztők integrálását jelentő szövetkezet pártján állt a közös piacra jutás, versenyképesség érdekében. Első pillantásra a szentesi modell a harmadik rendszerváltásnak nevezett külső változást, az élelmiszerkereskedelem átalakulását is sikeresen kezelte. Vizsgálataink azonban rámutattak arra, hogy a globális élelmiszerrendszerbe történő integráció és az ennek mentén értelmezett versenyképességhez való igazodás kényszere elindította a termelők közötti szolidaritás, vagyis a szentesi modell lényegének erózióját. A versenyképesség és modernizáció ugyan a rendszerváltás előtt is jelen volt, ám a piacra jutás alternatív útjai, elsősorban a termelés szervezésében lehetővé tették az együttműködés és az összefogás fenntartását. A versenyképesség egyoldalú értelmezése, amely a tömegtermelés fokozásában és a globális élelmiszerláncokon keresztül történő értékesítésben gondolkodik, a helyi erőforrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségében, a közös eredményekből való részesedés különbségeiben, a kiszolgáltatottság, függőség erősödésében, és az egyre kevesebbek számára egyre nagyobb hasznot hozó tevékenység egyre szélesebb kört érintő negatív hatásaiban, vagyis a negatív externáliák társadalmi és térbeli terjedésében jelennek meg (Velkey, Mihály, Gál 2021).

Ennek az erózióknak több jelét is érzékeltük kutatásunk során, ugyanakkor láttunk olyan fontos példákat is, melyek lassítanak a gyorsulónak tetsző kedvezőtlen folyamatokat. Nem érzékeltünk azonban egyetlen olyan kezdeményezést sem, amely a globális kihívásokra differenciált választ adva törekedne alternatív élelmiszerrendszerek, termelési módszerek, eljárások feltárásával az összefogás, együttműködés, a termelők

közötti szolidaritás megőrzésére. Ráadásul az eróziós folyamatokat lényegesen gyorsítja a helyi autonómia szűkülése, az önkormányzat hatásköreinek radikális szűkülése és a szabad fejlesztési források érdemi csökkentése. Mindezek mellett a horizontális kapcsolatok sorvadásában fontos szerepet játszott a terület- és településfejlesztés centralizációja és politikai ellenőrzés alá vonása, ami az érdekérvényesítésben és a fejlesztési források megszerzésében a vertikális kapcsolatok erősítését kívánja és mellékesnek tekinti a helyi integrációt. A hely szerepének politikai leértékelése egyértelműen erősíti a globális élelmiszerrendszerek vertikális kapcsolatokra építő szervezési modelljének negatív hatásait, fokozza a fentebb jelzett eróziós folyamatokat.

A történet azonban nem ért véget, nem ismerhetjük a folytatást. Mégis több jelét láttuk annak, hogy az együttműködés, összefogás megrendülése a rendszerváltás előtt és után is fennmaradni képes szentesi modell gazdasági részelemeire és egyéb területeken is fontos részeire egyaránt romboló hatást válthat ki. Szentes példája jól bizonyítja, hogy a globalizáció világában a hálózatokba integrálódás esélyét valóban nagyban segíthetik belső sajátosságok és adottságok. Szentes esetében ezeket a széleskörű összefogásban, az innovációkat, újításokat támogató hosszú évtizedek alatt széles elfogadottá vált szemléletben, a kedvező természeti adottságokra építő saját termelési rendszerek kidolgozásában és a társadalmi és gazdasági területek szoros integrációjában egymást segítő tevékenységében határoztuk meg. A sikeres kapcsolódás azonban a külső kényszerek egyoldalú és felerősített értelmezése miatt éppen azokat a részelemeket kezdik gyengíteni, amelyek a helyi modell hátterét adták. Mindez nemcsak a hálózatokba integrálódás további esélyét csökkenti, hanem leértékelheti azokat a hosszú évtizedek alatt kialakult erőforrásokat, amelyek a hely sajátosságát, lényegét adták és alapját képezték a helyi kötődésnek, identitásnak, fejlődőképességnek. A verseny így ma már helyben zajlik méghozzá az egyoldalúan értelmezett piaci kényszereket kiszolgáló érdekalapú megközelítés (ami egyre kevesebbeknek eredményez egyre nagyobb jólétet) és a széleskörű összefogáson, együttműködésen alapuló szolidáris társadalmi modell képviselői között. A hasonló kihívásokból eddig minden esetben megerősödve került ki a szentesi modell, így talán lehetünk optimisták.

Irodalom

- Balogh I. (1965): Az alföldi tanyás gazdálkodás. In (Szabó I. szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 429–479.
- Baranyai Zs., Szabó G. (szerk.) (2017): *A szövetkezés-együttműködés akadályai, feltételei és fejlesztési lehetőségei a magyar élelmiszer-gazdaságban.* Agroinform Kiadó, Budapest
- Barta L. (1976): Szentesi örökváltság. *Csongrád megyei könyvtári füzetek*, Szeged
- Beluszy P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza.* Dialóg Campus, Budapest-Pécs

- Biró Sz., Rácz K. (szerk.) (2015): *Agrár- és vidékfejlesztési együttműködések Magyarországon*. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest
- Csikai M., Takács E., Kruzslicz P., Kovács L., Nagy Z. (szerk.) (2010): *Ötven év tükrében. Fotók, dokumentumok, adatok a szentesi Árpád Agrár Zrt. öt évtizedéből*. Árpád Agrár Zrt., Szentes
- Domján E. (2013): *Termelői együttműködések vizsgálata a zöldség- gyümölcs ágazatban*. Doktori (PhD) értekezés. Szent István Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő. https://szie.hu/file/tti/archivum/Domjan_Erika_ertekezes.pdf (Letöltés: 2021. szeptember 27.)
- Erdei F. (1939): *Magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Akadémia Kiadó, Budapest
- Erdei, F. (1971): *Város és vidéke*. Akadémia Kiadó, Budapest
- Fodor Z. (2013): Zöldség-gyümölcs TÉSZ-ek helyzete Magyarországon. *Agrofórum*. https://www.farmit.hu/sites/default/files/documents/agroforum/FodorZ_2013jan_gyumi.pdf (Letöltés: 2021. június 28.)
- Gál I., Mihály M.; Velkey G. (2021): Az élelmentermelés társadalmi és környezeti dilemmái egy Termelési és Értékesítési Szövetkezet példáján keresztül. *Fordulat*, 2., 179–222.
- Hadjimichalis, H., Hudson, R. (2014): Contemporary Crisis Across Europe and the Crisis of Regional Development Theories. *Regional Studies*, 1., 208–218. <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. University of Georgia Press, Athens, GA
- Horváth Z. (2010): *Zöldség-gyümölcs termelők együttműködése, a TÉSZ-ek értékesítési és gazdasági helyzetének vizsgálata*. Doktori (PhD) értekezés. Szent István Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő. https://szie.hu/file/tti/archivum/Horvath_Zoltan_ertekezes.pdf (Letöltés: 2021. június 25.)
- Hudson, R. (2016): Rising powers and the drivers of uneven global development. *Area Development and Policy*, 3., 279–294. <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1227271>
- ITS (2015): *Szentes város integrált településfejlesztési stratégiája*. https://szentes.hu/wp-content/uploads/2015/05/STRAT_MEGVAL_SZENTES_ITS_20150523.pdf
- Kispál-Vitai Zs. (2011): Könyvismertető: Szabó G. Gábor (2011) Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban. Gondolatok az ún. előmozdító típusú szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről. *Közgazdasági Szemle*, 11., 994–996.
- Kovács, K., Mihály, M., Rácz, K., Velkey, G. (2019): May a Production Organisation prevent Mass Pauperisation? An Example from Hungary. RELOCAL project report 6.2. University of Eastern Finland, Joensuu, 1–42. <http://www.regscience.hu:8080/xmlui/handle/11155/2023>
- Labádi L. (1995): *Szentes város közigazgatása és politikai élete 1849-1918*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged
- Ledó F., Nagypéter S. (2019): *Délalföldi kertészek szövetkezete 2002–2018*. DélKerTÉSZ, Szentes
- Liska, T. (1988): *Ökonosztát*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Nagy, E., Nagy, G., Dudás, G. (2016): The uneven transformation of consumption spaces and the rise of new marginalities in Hungary. *Regional Statistics*, 2., 149–172., <https://doi.org/10.15196/RS06208>
- Panyor Á. (2015): A szövetkezések szerepe a mezőgazdaság zöldség és gyümölcs szektorában. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok*, 2., 75–85.
- Papp, I (1982): *A parasztember élete Szentes tanyavilágában*. Szentes Városi Tanács VB Művelődési Osztály, Szentes
- Peck, J. (2016): Macroeconomic geographies. *Area Development and Policy*, 3., 305–322., <https://doi.org/10.1080/23792949.2016.1237263>

- Romány P. (1996): Az elveszejtett agrárpolitika. *Gazdálkodás*, 2., 663–673.
- Sarusi I. (2016): A termálvíz forrásától hasznosításáig. *National Geographic*. <https://ng.hu/tudomany/2016/03/01/a-termalviz-forrasatol-hasznositasai/> (Letöltés: 2020. szeptember 16.)
- Smith, N. (1984): *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. (2010): *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Szabó, G. (2012): *Support for Farmers' Cooperatives. Case Study Report: Performance and sustainability of new emerging cooperatives in Hungary*. Wageningen UR, Wageningen
- Szűcs D. (2017): Magyarország mezőgazdaságának történelmi áttekintése. In: *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században*. Óbudai Egyetem, Budapest. http://kok.uni-obuda.hu/sites/default/files/40_Szucs-Diana.pdf (Letöltés: 2021. július 11.)
- Tamási M. (1986): A kezdettől a KZR-ig. *Tolna megyei Népiújság* (36), 153–179.
- Tégla Zs., Deme P., Balogh Zs. (2006): A paprikahajtás gazdaságossága – kulcskérdés az energia. *Kertészet és Szőlészet*, 7., 6–7.
- Tompos D. (2006): *A kőzetgyapotos paprikahajtás egyes technológiai elemei és ökonómiai összefüggései*. Doktori (PhD) értekezés. Interdiszciplináris Doktori Iskola, Budapesti Corvinus Egyetem. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/19/1/tompos_daniel.pdf (Letöltés: 2021. június 29.)
- Tornyai T. (2018): *A magyar étkezési paprikatermesztés helyzete és fejlesztésének lehetőségei*. <https://magazin.fruitveb.hu/a-magyar-etkezesi-paprikatermesztes-helyzete-es-fejlesztesenek-lehetosegei/> (Letöltés: 2021. július 16.)
- Velkey G., Mihály M., Gál I. (2021): A szentesi modell és napjaink versenyképességi kihívásai – növekvő gazdasági, társadalmi és környezeti kockázatok. *Tér és Társadalom*, 4., 132–157. <https://doi.org/10.17649/TET.35.4.3376>
- Velkey G. (2019): A szentesi zöldségkertészet társadalomtörténeti háttere. Kitekintés. *Perspective: Revista de Stiinta si Cultura*, 21., 64–72.